

İLSAM Akademi Dergisi

Journal of ILSAM Academy

ISSN 2757-9212

İbn Âşûr ve "En-Nazaru'l-fesîh'inde Medâiki'l-enzâri fi'l-Câmii's-sahîh" İsimli Eserdeki Şerh Yöntemi

The Commentary Method on Ibn Âşûr and "en-Nazarü'l-Fesîh'inde Medâiki'l-Enzâri Fi'l-Câmii's Sahîh"

ÖZ

Hadis kaynakları arasında en itibar edilen kaynak olarak kabul edilen Buhârî'nin (öl. 256/870) *el-Câmii's-sahîh'i* asırlardır çok sayıda İslâm âliminin ilgisini çekmiş, hiçbir hadis kitabına nasip olmayan ilgi ve alâkaya mazhar olmuş, lehinde ve aleyhinde çeşitli müstahrec, şerh, hâşiye, ta'lik, ihtisar, tez ve tercüme çalışmaları yapılmıştır. Bunlardan biri de çalışmamıza konu olan İbn Âşûr'un (1879-1973) *en-Nazarü'l-fesîh'inde Madâiki'l-enzâri fi'l-Câmii's-sahîh* adlı eseridir.

İbn Âşûr, ta'lik olarak ifade ettiği söz konusu çalışmasında *Sahîh'in* tamamını şerh etmemiş, izaha muhtaç gördüğü bazı konu ve kavramları açıklamış, zor ve müşkil ibareleri açık ve net bir şekilde çözmüş, önceki şârihlerin değinmediği veya tam anlamıyla açıklamadığı hususları izah etmiştir.

Bu araştırma, akli ve nakli ilimleri, doğuyla batıyı, eski ile yeniyi birleştiren, ülkemizde daha çok tefsir ve makâsîd çalışmalarıyla bilinen, hadisçiliği hakkında az sayıda çalışmalar yapılmış olan bu değerli âlimi ve *en-Nazarü'l-fesîh* isimli eserini tanıtmayı ve değerlendirmeyi hedeflemektedir. Öncelikle müellifin eğitim hayatı ve eserleri ele alınarak ilmi birikimine dikkat çekilmiştir. Çalışmada, genel değerlendirmelerden ziyade alt başlıklarla ve örneklerle eseri ayrıcalıklı kılan hususlar gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Buhârî, *el-Câmii'u's-sahîh*, İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesîh*

ABSTRACT

Al-Bukhari's (d. 256/870) al-Jâmi al-sahîh, which is considered to be the most respected source among the hadith sources the attention of many Islamic scholars for centuries. He has reached an interest and relevance that are not unique to any hadith book. Various studies of positive and negative müstahrec, gloss, postscript,

Cemil Cahit
MOLLAİBRAHİMOĞLU

Dr.,
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgat
Anabilim Dalı,
cmollaibrahimoglu@nku.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4704-5068

Cilt/ Issue: 3/2, 219-248
Geliş Tarihi: 21.08.2023
Kabul Tarihi: 23.10.2023

Atf: Mollaibrahimoğlu, Cemil Cahit, "İbn Âşûr ve "En-Nazaru'l-fesîh'inde Medâiki'l-enzâri fi'l-Câmii's-sahîh" İsimli Eserdeki Şerh Yöntemi" *İLSAM Akademi Dergisi* 3/2 (Ekim 2023), 219-248

Dipnot: Cemil Cahit Mollaibrahimoğlu, "İbn Âşûr ve "En-Nazaru'l-fesîh'inde Medâiki'l-enzâri fi'l-Câmii's-sahîh" İsimli Eserdeki Şerh Yöntemi" *İLSAM Akademi Dergisi* 3/2 (Ekim 2023), Sayfa

ta'lik, shortening, criticism, dissertation, and translation have been conducted. One of them is Ibn Asur's (1879–1973) work *en-Nazarü 'l-fesîh 'inde madâ'iki 'l-enzâri fi 'l-Câmii 's-sahîh*, which is the subject of our study. Ibn Asur summarized that in his topic. He didn't explain the entire sahih. He explained some topics and concepts that needed to be explained. He clearly solved difficult phrases. He explained the issues that previous commentators did not mention. This research combines the sciences of intelligence and transplantation, east and west, old and new. This valuable scholar, who is better known in our country for his tafsir and maqasid studies, has conducted few studies on hadith. And he aims to introduce and evaluate his work, named *en-Nazaru'l-fesih*. Within the framework of the work in question, it will be tried to contribute to the knowledge and understanding of the hadithist aspect and to present its method, manners, point of view, different evaluations, and objections with examples. First of all, the author's educational life, scientific and administrative duties, and the accumulation of his works by examining the infrastructure have been mentioned. Rather than general evaluations, the issues that make the work privileged are mentioned with subheadings and examples. Within the framework of the work in question, an attempt has been made to contribute to the knowledge of the hadithist aspect. When the work is carefully examined, Ibn Ashur examines the Sahih with his deep knowledge and strong reasoning, which is more problematic, touching on issues that have not been mentioned before or have been explained incorrectly. With his expertise in the Arabic language and eloquence, he sometimes criticized writers, even Buhari. Sometimes these criticisms are justified, but it seems that he tends to have a different interpretation, the reason for which cannot be understood. Attention was drawn to all these in the study, not with long sentences but with short statements.

Keywords: Hadith, Buhari, el-Cami'u's Sahih, Ibn Asur, en-Nazaru'l-Fesih

EXTENDED ABSTRACT

Al-Bukhari's (d. 256/870) *al-Jāmi al-sahîh*, which is considered to be the most respected source among the hadith sources, has attracted the attention of many Islamic scholars for centuries, has been the subject of attention and interest that no hadith book has ever received, and has been subjected to various müstahrec, commentary, hâşiye, ta'lik, ihtisar, thesis and translation studies for and against it. One of them is Ibn 'Āshūr's (1879-1973) "*en-Nazarü 'l-fesîh 'inde madâ'iki 'l-enzâri fi 'l-Câmii 's-sahîh*". Ibn Asur summarized that in his topic. He didn't explain the entire sahih. He explained some topics and concepts that needed to be explained. He clearly solved difficult phrases. He explained the issues that previous commentators did not mention.

This research combines the sciences of intelligence and transplantation, east and west, old and new. This valuable scholar, who is better known in our country for his tafsir and maqasid studies, has a gloss called *et-Tahrir ve't-tenvir*. He is known for several works in the field of Islamic law, such as *Makasidu's-*

seri'ati'l-Islamiyye, which he wrote about maqasid, and *Usulu'n-Nizami'l-Ictimaî fi'l-Islam*, which he wrote on the subject of maqasid. Few studies have been conducted on hadith. And he aims to introduce and evaluate his work, named *en-Nazaru'l-Fesih*. First of all, Ibn Ashur read books belonging to various branches of science from many expert teachers in his field. He consolidated his knowledge and experience by giving lectures at the Zeytune Mosque and Sadıkiyye Madrasa, which were later converted into a university. He is a versatile scholar who has written various works, especially in the fields of gloss, hadith, fiqh, Arabic language, and literature. Not only does he not ignore tradition, but he also does not accept absolute truth and inviolability, respecting the accumulation of the past, but he can also say different things when necessary. Ibn Asur is a scientist whose reasoning is strong in addition to his scientific accumulation, who touches on issues that are not mentioned, tries to look at different aspects, asks questions, and criticizes rather than repeating the information that has been said before. Undoubtedly, like every man of science and ideas who thinks and produces, it has not happened that the thoughts, convictions, and conclusions reached are true or false. In this sense, the study of his books and articles written on the subject of hadith will offer serious contributions to the world of mind and knowledge of the Turkish reader.

This ta'lik work of Ibn Asur on Sahih, *en-Nazarul-fasih*, is not a classical commentary work. The author recorded some information that came to him while transferring the work; he said that he expressed it briefly in a way that intelligent people would understand. He didn't explain all the hadiths in Sahih one by one; he has dealt with 400 odd issues in some hadiths, which are included in only 51 out of about 100 books, sometimes briefly and sometimes a little unambiguously under the headings. He was present both in *Sahih* and *Muvatta*, and he didn't revisit a hadith that he explained in his previous work on Muvatta called *Kesfu'l-Mugatta* in *en-Nazaru'l-fesih* but referred the reader to *Kesfu'l-Mugatta*.

His work, which "dealt with the hadiths in terms of lugat meanings, grammar, and eloquence, touched upon the differences in narration and copy." To evaluate with an ordinary introduction, such as to make both the author and his work ordinary, to devalue would be to do injustice to the author and his work. The author also evaluated the hadiths from these points of view, but what makes the work privileged, how he handles these issues, his comparisons and judgments,

The results and evaluations reached, explaining the topics that previous authors did not address or did not adequately explain, some of the mistakes,

These are issues such as detecting and criticizing erroneous explanations. Ibn Asur made his expertise in the Arabic language and eloquence speak, and by combining his serious education and his research with his infrastructure, he revealed a valuable scientific work that filled the void.

In this article, first of all, Ibn Ashur's life and administrative duties are briefly mentioned, as are his knowledge and experience. In order to understand the infrastructure, the teachers he studied with and the books he wrote were introduced. His method, style, perspective, different assessments, and criticisms have been tried to be explained with examples. Knowledge of the hadithist aspect within the framework of the work in question also contributed to the understanding of Consequently, Ibn Asur has produced a valuable scientific work by combining his serious education, his knowledge, and his research structure.

GİRİŞ

Hadis ilminin en önemli problemi sübût yani hadisin Hz. Peygamber'e ait olup olmaması, ikinci problem ise doğru anlaşılması konusudur. Buhârî'nin *Sahih*'i üzerine yapılmış çalışmalar daha ziyade bu ikinci hususla alakalıdır. İbn Âşûr'un *en-Nazarü'l-fesih*'i de *Sahih*'in doğru anlaşılmasını, yorumlanmasını sağlayan zor ve müşkil hadisleri izah eden, farklı bakış açıları sunan değerli bir çalışmadır.

İbn Âşûr ülkemizde daha ziyade *et-Tahrîr ve't-tenvîr* isimli tefsiri, İslâm hukuku alanında makâsîd konusunda yazdığı *Makâsîdü's-şerî'ati'l-İslâmiyye*'si ve *Usûlü'n-Nizâmi'l-İctimâi fi'l-İslâm* gibi birkaç eseri ile bilinmektedir. Türkçe daha çok tefsirciliği ve fıkıhçılığı ile ilgili tez, kitap ve makale çalışmaları yapılmış, bazı eserleri de Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Ancak özellikle hadis alanındaki kitap ve risâleleri ülkemizde pek tanınmamıştır. Görebildiğimiz kadarıyla İbn Âşûr'un hadisçiliğiyle ilgili Halil İbrahim Doğan'ın yüksek lisans tezi ve bir makalesi ile¹ Hızır Yağcı'nın kitap bölümü olan² bir çalışması vardır. *en-Nazarü'l-fesih* isimli eseriyle ilgili de yine Halil İbrahim Doğan'ın bir tebliği³ ile Bahadır Opus ve Orhan Fidan'ın makaleleri⁴ mevcuttur. Çalışmamızda söz konusu tebliğ ve makalelerden farklı olarak İbn Âşûr'un eğitim hayatı ile kaleme aldığı hadislerle ilgili eserleri ele alınmıştır. Bununla, bir ilim adamının eğitim sürecine, kaleme aldığı kitap ve makalelerinin incelenmesi, üzerinde çalışılması hususuna dikkat çekilmiştir. Zira söz konusu kişi, alanında uzman çok sayıda hocadan muhtelif ilim dallarına ait kitaplar okumuş, bunları dersler vererek pekiştirmiş, akabinde çeşitli eserler yazmış bir ilim adamıdır. Zaten çalışmanın başlığı da *İbn Âşûr ve en-Nazarü'l-fesih* isimli eserindeki şerh yöntemidir. Bir diğer husus, söz konusu çalışmalarda, "Garip kelimeleri açıklaması, dil bilgisi açısından değerlendirmesi" gibi genel başlıklar verilerek İbn Âşûr'un çalışması klasik bir çalışma gibi sunulmuştur. Çalışmamızda bunlarla birlikte detaylı konu ve örneklerle müellifin farklı değerlendirmeleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

1 Halil İbrahim Doğan, *Muhammed et-Tâhir b. Âşûr ve Hadis İlimindeki Yeri* (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015); a.mlf., "İbn Âşûr'un Hayatı, Eserleri ve Hadis Yorumculuğu", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2020).

2 Hızır Yağcı, "Muhammed et-Tâhir b. Âşûr'u Hadisçiliği", *Çağdaş İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde İbn Âşûr*, ed. Yakup Yüksel – Osman Arpaçukuru (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022), 109-148.

3 Doğan, "Sahih-i Buhârî Üzerine XX. Yüzyılda Yazılmış Bir Ta'lik Çalışması: İbn Âşûr'un *en-Nazaru'l-fasih*'i", 5. *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, ed. Özcan Güngör vd. (Ankara: Sageya Yayıncılık, 2019) 947-958.

4 Bahadır Opus, "İbn Âşûr'un Şerh Metodunun Değerlendirilmesi", *İhtisas İlmî Araştırma ve Neşir Dergisi* 1/1 (Haziran 2020); Orhan Fidan, "Muhammed et-Tâhir b. Âşûr'un *en-Nazaru'l-fesih* İsimli Eseri ve Bu Eser Özelinde Hadis Yorumculuğu" *Dicle İlahiyat Dergisi* 22/1 (2020).

en-Nazarü'l-fesih'i ayrıcalıklı kılan şeyin, söz konusu başlıklara ait izahlardan ziyade o konudaki farklı tespitleri, tenkitleri, itirazları, öncekilerin ele almadığı hususlara değinmesi olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda İbn Âşûr'un özelde *Sahih*'e genelde hadise ciddi ilmî bir katkı sunan eseri tanıtılmaya, bu eser çerçevesinde hadislerin anlaşılması, yorumlanması ve değerlendirilmesi alanında da yetkinliği ortaya konmaya, taklitçi olmayan, araştırmacı, tenkitçi, düşünen, sorgulayan, muhakeme eden yönü dikkatlere sunulmaya çalışılmıştır.

1. İBN ÂŞÛR

1.1. Hayatı

Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir b. Âşûr 1879 yılında Tunus'ta doğmuştur. Ailesi İspanyolların baskıları sebebiyle Endülüs'ten Fas'a oradan da Tunus'a göçmüştür. Babası Tunus Vakıflar Genel Müdürlüğü yapmış Muhammed b. Muhammed et-Tâhir, annesi Fatıma bint Muhammed el-'Azîz Bû 'Attûr'dur. Nüfuzlu, bürokrat, maddî imkân ve ilmî ehliyetine sahip bir aileye mensuptur. Baba tarafından dedesi Muhammed Tâhir b. Âşûr (1815-1868) kadılık, müftülük, meclisi-i şura üyeliği gibi görevlerde ve tedris faaliyetinde bulunmuş bir hukukçu ve ilim adamıdır. Anne tarafından dedesi Muhammed el-'Azîz Bû 'Attûr (öl. 1325/1907) da hem âlim hem de Tunus başbakanlığı yapmış bir devlet adamıdır. Torun İbn Âşûr'un yetişmesinde her iki dedenin de çok ciddi katkıları olmuştur.⁵

İbn Âşûr, medrese ve üniversite hocalığının yanı sıra kadılık, müftülük, şeyhü'l-İslâmlık, rektörlük gibi idari görevler de yürütmüştür. *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*'nin telif çalışmalarına katılmıştır. Hayatını tedris, kitap yazmak, ıslahat gibi ilmî ve fikrî faaliyetlerle geçiren İbn Âşûr, 1973'te 94 yaşında vefat etmiş ve Tunus'taki Zellâc mezarlığına defnedilmiştir.⁶

1.2. İlmî Şahsiyeti

İbn Âşûr, pek çok ilim adamının ders halkasına katılmış, hemen hemen her alanda muhtelif eserler okumuş, birçok talebe yetiştirmiş ve eserler kaleme almıştır.

5 Belkâsım el-Gâlî, *Min A'lâmi'z-Zeytûne: Şeyhu'l-Câmi'i'l-A'zâm Muhammed et-Tâhir b. Âşûr Hayâtuhü ve Asârühü* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1417/1996), 35-36; İyâd Hâlid et-Tabba', Muhammed Tâhir b. Âşûr *Allâmetü'l-fikhi ve Usûlihi ve't-tefsîri ve Ulûmihi* (Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-kalem, 1426/2005), 2-23. Ayrıca İbn Âşûr'un hayatı için bk. Yakup Yüksel, *Muhammed Tâhir b. Âşûr'un Hayatı*, ed. Yakup Yüksel – Osman Arpaçukuru (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022), 9-30.

6 Muhammed el-Habîb İbnü'l-Hoca, *Muhammed et-Tâhir b. Âşûr ve Kitabuhü Mekâsıdu's-şer'iati'l-İslâmiyye*, (Katar: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1425/2004), 1/164-169; Tabbâ', *Muhammed et-Tâhir b. Âşûr* 50-64.

İlk olarak evlerine yakın mescitte Kur'an öğrenmeye başlayıp hafızlığını tamamlamış ve öğrenciyi Zeytûne Camii'ne hazırlayan Arapçadaki ilk metinleri okumuş, bir kısmını da ezberlemiştir. Daha sonra Zeytûne Camii'ndeki derslere katılmış, orada kıraat, hadis, fıkıh, fıkıh usûlü, kelâm, ferâiz, siyer, nahiv ve belâgat ilimlerini tahsil etmiştir.

İlmî ve idarî görevler üstlenmiş, daha sonraları üniversiteye dönüşen Zeytûne Camii'nde ve Sâdıkiyye Medresesi'nde dersler vermiştir. Oralarda Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, fıkıh usûlü, makâsıdu's-şerîa, hadis ve tefsir dersleri okutmuştur. Kahire Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye ile Dımaşk Mecmau'l-İlmiyyü'l-Arabî'ye üye seçilmiş, Kuveyt'te yayımlanan *el-Mevsûatü'l-fikhîyye*'nin telif çalışmalarına katılmıştır.⁷

1.3. Hocaları

İbn Âşûr, başta dedesi Muhammed el-'Azîz Bû 'Attûr olmak üzere Tunus'un tanınmış âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Konunun fazla uzamaması için hocalarının sadece isimlerini vermekle yetineceğiz: Muhammed b. Osman en-Neccâr (öl. 1331/1913), İbnü's-Şeyh Ömer b. Ahmed (öl. 1329/1911), Muhammed Sâlih eş-Şerîf (öl. 1338/1921); Sâlim Bû Hâcib (öl. 1342/1924), Muhammed en-Nahlî'den (öl. 1343/1924) Şeyh Muhammed el-Hıyârî, Ahmed b. Bedr el-Kâfî, Muhammed Tâhir Cafer, Ömer b. Âşûr, Ahmed Cemâlüddin ve Muhammed Sâlih eş-Şâhid' Muhammed el-Arabî ed-Der'î, Muhammed b. Yusuf.

1.4. Okuduğu Eserler

İbn Âşûr, hadisten *Sünen*'leri, *Sahîh-i Buhârî*'yi Kastallânî'nin şerhiyle, *Muvattâ'*dan bir bölümü Zürkânî'nin şerhiyle birlikte; hadis usûlünden *Beykûniyye*'yi ve İbn Ferah el-İşbîlî'nin (öl. 699/1300) *Garâmî Sahîh* adlı manzûm eserini şerhiyle birlikte; siyerden, Hafâcî'nin (öl. 1069/1659) *Nesîmü'r-riyâz fi şerhi Şifâ'i'l-Kâdî 'İyâz'*ını; ilm-i kelâmdan Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) *Akaidü'n-Nesefî Şerh*'ini, İcî'nin (öl. 756/1355) *Mevâkıf*'ını, Senûsî'nin (öl. 895/1490) *el-Akîdetü'l-vustâ'*sını; fıkıh usûlünden Mahallî'nin (öl. 864/1459) *el-Bedrü't-tâli fi halli Cem'i'l-cevâmi*'ini, Hattâb'ın (öl. 954/1547) *Şerhu Varakâti İmâmi'l-Haremeyn*'ini ve Karâfî'nin (öl. 684/1285) *Tenkîhu'l-fusûl*'ünü; fıkıhtan *Derdîr*'ı, Tâvûdî'nin (öl. 1209/1795) *Tuhfe* şerhini, Meyyâre'nin (öl. 1072/1662) *Mürşidi'l-mu'in Şerh*'ini, Menûfî'nin (öl. 939/1532) *Kifâyetü't-tâlibi'r-rabbânî*'sini okumuştur.

Sarf ve nahivden İbn Hişâm'ın (öl. 761/1360) *Katrü'n-nedâ'*sını; Ezherî Şerh'ini;

7 Muhammed el-Hıdır b. Hüseyin, *Tûnis ve Câmî'u'z-Zeytûne*, nşr. Ali Rıza el-Hüseynî (Dımaşk-Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 1431/2010), 136-137; İbnü'l-Hoca, *Muhammed et-Tâhir b. Âşûr*, 1/154-156, 165; Tabbâ', *Muhammed et-Tâhir b. Âşûr*, 25-41, 43.

Mekkûdî'nin (öl. 807/1405) *Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik*'ini; *Lâmiyyetü'l-ef'âl* ve şerhlerini, Demâmî'nin (öl. 827/1424) *Tuhfetü'l-ğarîb bi-şerhi Muğni'l-lebîb*'ini; Üşmûnî'nin (öl. 918/1513) *Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik*'i ile İbn Hişâm'ın *Mukaddimetü'l-i'râb*'ını; belâgattan Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) *Muhtasar*'ını; *Mutavvel*'ini; Abdülkâhîr el-Cürcânî'nin (öl. 471/1078-79) *Delâilü'l-îcâz*'ının bir kısmını; Demenhûrî'nin (öl. 1192/1778) *Laktü'l-cevâhiri's-seniyye 'ale'r-Risâleti's-Semerkandiyye*'sini ve Sekkâkî'nin (öl. 626/1229) *Miftâhu'l-'ulûm*'unu Seyyid Şerîf (öl. 816/1413) şerhiyle; Hatîb el-Kazvî'nin (öl. 739/1338) *Telhîsü'l-Miftâh*'ını Teftâzânî'nin *Mutavvel* şerhiyle birlikte okumuştur.⁸

1.5. Eserleri

Müellif tefsir, hadis, siyer, fıkıh gibi birçok alanda kitap ve makaleler yazmış, telif ve tahkik olmak üzere kitaplarının sayısı kırka ulaşmıştır.

1.5.1. Hadis Alanındaki Kitapları

İbn Âşûr'un hadise ve siyere gösterdiği ihtimam, bu konuda yazdığı kitaplardan, makalelerden, Zeytûne Camii'ndeki derslerinden ve konferanslarından anlaşılmaktadır. Müellifin hadis alanında biri İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'na diğeri Buhârî'nin *el-Câmiî's-sahîh*'ine yazdığı şerh niteliğinde iki kitabı, ayrıca hadis ve siyer alanında çok sayıda makalesi vardır.

1.5.1.1. *Keşfu'l-muğattâ mine'l-me'ânî ve'l-elfâzı'l-vâkı'ati fi'l-Muvatta*'

Mâlikî mezhebinin imamı, Mâlik b. Enes'in *Muvatta*' isimli eseri üzerine yapılmış kısa bir şerh çalışmasıdır. Müellif burada ihtiyaç duyulan hadis meselelerine açıklık getirmiş, Mâlikî fikhına hizmet etmiş, *Muvattâ* şârihlerine önemli katkılarda bulunmuş, geniş şerhlerde nadir görülen değerli bilgiler sunmuştur. Lugavî açıklamaların yanı sıra fikhî ve usulî konulara da eğilmiş, başka eserlerde zor görülen makâsîd konusuna yer vermiştir.

1.5.1.2. *en-Nazaru'l-fasîh 'inde Medâiki'l-enzârî fi'l-Câmiî's-Sahîh*

Çalışmanın konusu olan Buhârî'nin *el-Câmiî's-Sahîh*'ine dair yapılmış bu şerh çalışması aşağıda geniş bir şekilde ele alınacaktır.

1.5.2. Hadis ve Siyer Alanındaki Makaleleri

İbn Âşûr'un makaleleri oğlu Abdülmelik tarafından *Tahkîkât ve Enzâr fi'l-Kur'an*

8 İbnü'l-Hoca, *Muhammed et-Tâhîr b. Âşûr*; 1/154-156; Tabbâ', *Muhammed et-Tâhîr b. Âşûr*, 25-41.

ve's-Sünne adlı eserde yayımlanmıştır.⁹ Eserin birinci kısmı Kur'an'la, ikinci kısmı sünnetle alakalıdır. Daha sonra birçok makalesi Muhammed et-Tâhir el-Mîsâvî tarafından *Cemheratu Makâlât ve Resâilu 'ş-Şeyh İmâm Muhammed et-Tâhir b. Âşûr* isimli eserde toplanarak neşredilmiştir.¹⁰ Dört cilt halinde yayımlanan bu eserin ilk iki cildinde Hz. Peygamber ve hadislerle ilgili makaleler mevcuttur. Muhtevası genelde isminden de anlaşılabilen bu makalelerden bir kısmı şunlardır: *İsmetü'l-Enbiyâ, el-Mehdiyyü'l-Muntazar, Ders fî Muvatta'i'l-İmâm Mâlik-Câmi'u'l-Kazâ' ve Kerâhiyyetih, et-Ta'rif bi-Kitâbi'l-Muvatta li'l-İmâm Mâlik b. Enes, Mürâcaat fîmâ Tedammenehû Kitâbu "Fethu'l-Meliki'l-Âli", el-Esânîdü'l-Merâdati'r-Rivaye, Hadîsü "Talebü'l-İlmi Farîda", et-Tenbîh alâ Ehâdisi Daîfe ev Mevdûa Râice alâ Elsineti'n-Nâs, Def'u İşkâlin fî Hadîsin Nebeviyyin, Hadîsü "Men Suile an İlmin Feketemehû", Hadîsü "Men Lem Yehtemme bi-Emri'l-Müslimîn Feleyse Minhum", Halku'n-Nûri'l-Muhammedî, Tahkîku Müsemmâ el-Hadîsi'l-Kudsî, Şefâatü Muhammed, eş-Şemâilü'l-Muhammediyye, Nesebu'r-Rasûl ve Münâsebetuhû li-'Aliyyi Zâlike'l-Makâm, Muhammed (s.a.v.) Rasûlü'r-Rahme, el-Maksadu'l-Azîm mine'l-Hicre, Meclisü Rasûlillah.*

İbn Âşûr'un neredeyse her alana dair bir kitabı ya da makalesi mevcuttur. Bir kısmı basılmış diğer bir kısmı basılmayı bekleyen bu eserlerden burada sadece belli başlılarından bahsedilmekle yetinilmiştir.

2. en-NAZARU'L-FESÎH 'İNDE MEDÂIKI'L-ENZÂRİ Fİ'L-CÂMIİ'S-SAHÎH

Araştırmamızın konusu olan bu eser, İbn Âşûr'un, Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine yapmış olduğu bir ta'lik çalışmasıdır. İbn Âşûr, önceki âlimlerin başka eserlere nasip olmayacak ölçüde *Sahîh*'le ilgilendiklerini, bu eseri rivayet ederken öncekilerin açıklamadığı bazı bilgilerin kendisine arız olduğunu ve bunları kaydettiğini belirtmiş, bunu yaparken anlayış sahibi kimselerin anlayacağı açıklamalarla yetinip konuyu uzatmadığını ifade etmiştir.

Bir hadis hem *Sahîh*'de hem de *Muvatta*'da mevcutsa ve İbn Âşûr bu hadis *Muvatta* üzerine yapmış olduğu *Keşfu'l-Muğattâ*'da izah etmişse okuyucuyu oraya havale ederek¹¹ hadisi *en-Nazarü'l-fasîh*'te açıklamadığını, *Sahîh*'de birden fazla babta rivayet edilen bir hadisi uygun gördüğü bir babta ele aldığını

9 Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *Tahkîkât ve Enzâr fi'l-Kur'an ve's-Sünne*, nşr. Abdülmelik b. Âşûr (Kahire: Dâru's-Selâm, 1429/2008).

10 Tâhir b. Âşûr, *Cemheratu Makâlât ve Resâili 'ş-Şeyh İmâm Muhammed et-Tâhir b. Âşûr*, nşr. Muhammed et-Tâhir el-Mîsâvî (Amman: Dâru'n-Nefâis, 1436/2015).

11 Bk. İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesîh*, 59, 102, 198, 269.

belirtmiştir.¹²

Dâru İbn Kesîr baskısına göre¹³ eserde *Sahîh*'deki 97 kitaptan sadece 51'inde yer alan bazı hadislerdeki 400 küsur mesele bazen kısaca bazen geniş bir şekilde çeşitli başlıklar altında ele alınmıştır.

2.1. *en-Nazaru 'l-fesîh*'in Kaynakları

İbn Âşûr, bu çalışmasında başta Kur'an ve tefsirlerden, hadis ve hadis şerhlerinden olmak üzere çok sayıda eserden faydalanmıştır. Ancak eserin giriş kısmında bunlardan söz etmemiş, yeri geldikçe âlimlerin, bazen eserlerin ismini vermekle yetinmiş bazen de hem müellifin hem de eserin ismini zikretmiştir. Hadislerde geçen kelimelerin sözlük anlamları ve kullanımlarıyla ilgili çok sayıda lügat, garîbü'l-hadîs ve garîbü'l-Kur'an eserlerine başvurmuştur. Bu kapsamda Cevherî'nin (öl. 400/1009) *Sihâh*, Râgıb el-İsfahânî'nin (öl. 502/1108) *Müfredât*, İbnü'l-Esîr'in (öl. 606/1210) *en-Nihâye*, Sağâni'nin (öl. 650/1251) *el-'Ubabü'z-zâhir*, İbn Manzûr'un (öl. 711/1311) *Lisânü'l-Arab*, Fîrûzâbâdî'nin (öl. 817/1415) *Kâmûs*, Zebîdî'nin (öl. 1205/1791) *Tâcu'l-arûs* isimli eserlerine atıfta bulunmuştur. Müellifin hadislerin izahında başvurduğu bir diğer eser türü de hadis şerhleridir. Bunlar arasında Hattâbî'nin (öl. 388/998) *Me'âlimü's-Sünen*'i, İbnü'l-Arabî'nin (öl. 543/1148) *Ârizatü'l-ahvezî*'si gibi *Sünen*'lere ait şerhler olduğu gibi daha ziyade *Sahîhayn* şerhleri vardır: İbn Battâl'ın (öl. 449/1057) *Şerhu'l-Câmii's-Sahîh*'i, Mâzerî'nin (öl. 536/1141) *el-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*'i, Kâdî İyâz'ın (öl. 544/1149) *İkmâlü'l-Mu'lim*'i, Nevevî'ni (öl. 676/1277) *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*'i, Kirmânî'nin (öl. 786/1384) *el-Kevâkibü'd-derâri*'si, Übbî'nin (öl. 827/1424) *İkmâlü İkmâlî'l-Mu'lim*'i, İbn Hacer'in (öl. 852/1449) *Fethu'l-bârî*'si, Aynî'nin (öl. 855/1451) *Umdetü'l-kârî*'si, Molla Gürânî'nin (öl. 893/1488) *el-Kevserü'l-cârî*'si, Kastallânî'nin (öl. 923/1517) *İrşâdü's-sârî*'si, Zekeriyyâ el-Ensârî'nin (öl. 926/1520) *Tuhfetü'l-bârî*'si müellifin atıfta bulunduğu *Sahîhayn* şerhleridir. Ebû Yûsuf'un (öl. 182/798) malî hukuk sahasında yazılmış *Kitâbü'l-Harâc*'ı, İbn Atıyye'nin (öl. 541/1147) *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsiri'l-kitâbi'l-'azîz* isimli tefsiri, İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *Sahîhayn*'da anlaşılması zor meseleleri ve rivayetlerden çıkarılabilecek hükümleri ele aldığı *el-Keşf li-müşkili's-Sahîhayn*'ı, İbn Mâlik'in (öl. 672/1274) *Sahîh*'deki yetmiş bir adet dil problemini ele aldığı *Şevâhidü't-tavzîh ve't-tashîh*'i, Kâdî İyâz'ın Mâlikî mezhebine mensup 1600 kadar âlimin biyografisine dair eseri *Tertîbü'l-medârik*'i ile Peygamber sevgisine ve Hz. Peygamber'in müslümanlar üzerindeki haklarına

12 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesîh*, 3.

13 *Sahîhü'l-Buhârî* (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002).

dair yazdığı *eş-Şifâ*'sı da İbn Âşûr'un eserinde kullandığı kaynaklardır. Müellif, Şehâbeddin el-Kârâfî (öl. 684/1285), İbn Atâullah el-İskenderî (öl. 709/1309), Hatîb el-Kazvîni (öl. 739/1338), Taftâzânî (öl. 782/1390) ve Cürcânî'ye (öl. 816/1413) de eser ismi vermeden atıfta bulunmuştur.¹⁴

2.2. Hadisleri Şerh Metodu

İbn Âşûr, hadisleri şerh ederken âyet ve hadislerden faydalanmış, rivayet ve nüsha farklılıklarına değinmiş, dilsel incelemelerde bulunmuş, müşkil cümleleri izah etmiştir.

2.2.1. Hadisleri Âyetlerle Açıklaması

Kur'an ile hadis İslâm'ın iki temel kaynağıdır. Hadisler Kur'an'ın doğru anlaşılmasına önemli ölçüde katkı sağladıkları gibi onları da Kur'an'dan bağımsız olarak doğru anlamak mümkün değildir. İbn Âşûr da hadisleri doğru anlama noktasında âyetlerden istifade etmiştir. "Ramazan girdiğinde gök kapıları açılır."¹⁵ hadisi bunlardan biridir. Hadisin farklı rivayetlerini zikrettikten sonra bir tercihte bulunmuş ve bunu destekleyen bir âyete yer vermiştir. Daha sonra sema/gök kelimesinin dini öğretilerde ne anlama geldiği, burada hangi manada kullanıldığı, kapıların açılmasından kastedilen mananın ne olduğu hususuna değinmiş ve söylediklerini destekleyen âyetleri nakletmiştir.¹⁶

Bir başka örnek: İbn Âşûr, "Siz sadece zayıflarınız sebebiyle yardım olunur ve rızıklandırılırsınız."¹⁷ hadisindeki hasrın iddiaî olduğunu ve bununla mübalağa kastedildiğini belirttikten sonra "zayıflar"la, bedensel kuvveti olmayanların kastedildiğini söyleyip "Allah sizi zayıf/güçsüz bir şeyden yaratandır."¹⁸ âyetini zikretmiş, daha sonra da zayıf kelimesi ile bundan türetilen isim ve fiillerin yer aldığı âyetleri sıralamış,¹⁹ akabinde de burada zayıflardan, fakir, hasta, çocuk, dul ve benzerlerinin kastedildiğini söylemiştir.²⁰

Bir diğer örnek: Hz. Peygamber Müseyleme'ye: "Eğer sen İslâm'dan yüz

14 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesih*, 11, 12, 15, 18, 47, 57, 62, 65, 66, 68, 72, 93, 100, 102, 106, 108, 109, 111, 116, 137, 139, 140, 144, 145, 154, 156, 168, 169, 170, 186, 206, 209, 216, 223, 228, 272.

15 Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahih* (Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002), "Savm", 5.

16 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesih*, 54.

17 Buhârî, "el-Cihad ve's-Siyer", 76.

18 er-Rûm, 30/54.

19 el- Kasas, 28/5; Nisâ, 4/98; Enfâl, 8/66; Tevbe, 9/91.

20 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesih*, 89-90.

çevirirsen, Allah seni muhakkak helak eder (يعقر).²¹ buyurmuştur. İbn Âşûr, Resûlullah'ın kullandığı “يعقر” fiilinin devede kullanılan bir fiil olması sebebiyle burada istiâreyi temsiliyye olduğunu, onun İslâm'dan yüz çevirme durumunun vahşi develerin durumuna benzetildiğini, bu temsilden gafil olan şârihlerin fiilin anlamını güzelce tefsir edemediklerini belirtmiş ve ilgili birçok âyeti sıralamıştır.²²

2.2.2. Hadisleri Hadislerle Açıklaması

Hadisin doğru anlaşılması için farklı tariklerinin bir araya getirilmesi gerektiği gibi onun izahı mahiyetindeki diğer hadisleri tespit etmek de gereklidir. Böylece zahiren anlaşılması müşkil görülen veya yanlış anlaşılan hadislerin doğru anlaşılması sağlanmış olacaktır. İbn Âşûr'un bu metodu da kullandığı görülmektedir. Örneğin, “Bir ev hanımı kocasının izni olmadan aile nafakasından harcarsa, fazla harcamanın yarısı kocaya verilir.”²³ rivayeti mücmel ve muhtasardır. Kastedilen mananın anlaşılması diğer rivayetlere bağlıdır. İbn Âşûr burada kocanın açıkça izni olmasa da bu durumu bildiği ve nehyetmediği, dolayısıyla kadının kocasının vekili olduğu ve sebep olması açısından sevabın yarısını aldığı yorumunu yapmış, bunu teyit eden şu iki rivayeti zikretmiştir: “Bu malı kazandığı için kocaya, muhafaza ettiği için de hizmetçiye sevap verilir.”²⁴ Kocasının cimri olduğunu, malından alıp çoluk çocuğuna harcamasının günah olup olmadığını soran Hind'e Hz. Peygamber “Hayır, ihtiyaç kadar harcamanda bir günah yoktur.”²⁵ cevabını vermiştir.²⁶ İbn Âşûr'un hadisleri hadislerle açıkladığı başka örneklerde mevcuttur.²⁷

2.2.3. Rivayet Farklılıklarına Değinmesi

Bir hadisin farklı tariklerinin araştırılıp bir araya getirilmesi ve birlikte değerlendirilerek konu bütünlüğünün sağlanması hadisin doğru anlaşılmasını sağlaması açısından önemli ve gereklidir. Hadisleri incelerken bu yöntemi dikkate alan İbn Âşûr “Birini dost edineydim Ebû Bekir'i edinirdim. Fakat İslâm kardeşliği daha faziletlidir.”²⁸ hadisindeki “daha faziletlidir” cümlesinin

21 Buhârî, “Tevhid”, 29.

22 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesîh*, 117-118.

23 Buhârî, “Nikâh”, 86.

24 Buhârî, “Zekât”, 17.

25 Buhârî, “Nafakât”, 4.

26 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesîh*, 200-201.

27 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesîh*, 150-151, 202.

28 Buhârî, “Ferâiz”, 9.

bazı rivayetlerde bulunmadığını,²⁹ dolayısıyla bunun ravinin vehmi olduğunu, zira İslâm kardeşliğinin dostluktan daha faziletli olmadığını söylemiştir.³⁰

Bir başka örnek: “Abdurrahman b Avf ile Zübeyr b. Avvâm Resûlullah’a bittin şikâyet etmişler Hz. Peygamber de onların ipek giymelerine izin vermiştir.”³¹ İbn Âşûr diğer rivayetlerin “kaşıntıdan/uyuzdan şikâyet etmişlerdi”³² şeklinde geldiğini, “bit” rivayetinin vehim olduğunu, zira ipeğin biti yok etmeyeceğini söylemiştir. Ayrıca uyuz hastalığına, kaşındırması hususunda bite benzediğinden “bit” de deniliyor olmasının ihtimal dahilinde olduğunu belirtmiştir.³³ Böylece birinci yorumda tercih, ikincisinde cem yöntemini uygulamıştır.

Bir diğer örnek: İbn Âşûr, “Ramazan girdiğinde gök kapıları açılır.”³⁴ hadisinin “cennet kapıları açılır.”³⁵ “rahmet kapıları açılır.”³⁶ rivayetlerini zikrettikten sonra Hz. Peygamber’in ağzından çıkan sözün, daha kapsamlı ve veciz olması hasebiyle “gök kapıları” sözü olduğunu, “Onlara gök kapıları açılmaz.”³⁷ âyetinde de bu lafzın geçtiğini, dolayısıyla diğer rivayetlerde geçen “cennet” ve “rahmet” kelimelerinin manayla rivayet olduğunu belirtmiştir.³⁸ İbn Âşûr’un rivayet farklılıklarını ele aldığı farklı örnekler de vardır.³⁹

2.2.4. Nüsha Farklılıklarına değinmesi

İbn Âşûr, Sahih’in nüshalarındaki farklılıkları da ele almış, bunların hadisin yorumlanmasına etkisinden ve bazı nüshaların müstensih hatasından kaynaklandığından söz etmiştir. Örneğin, Buhârî’nin Hz. Âişe’den naklettiği uzunca bir hadiste geçen “تفاسة” ve “انكاراً” kelimelerinin bazı nüshalarda mansûb, bazı nüshalarda ise merfû’ olarak zikredildiğini, her iki kelime de “لَمْ يَحْمِلْهُ” fiilinin faili olduğundan merfû’ nüshanın doğru olduğunu söylemiştir.⁴⁰ Evet mana olarak fâil olması gerekir, ancak görebildiğimiz tüm *Sahîhayn* nüshalarında her

29 Buhârî, “Salât”, 80; “Fedâilü ashâbi’n-Nebi”, 3; Tirmizî, “Menakıb”, 34.

30 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesih*, 119.

31 Buhârî, “el-Cihad ve’s-siyer”, 91.

32 Buhârî, “el-Cihad ve’s-siyer”, 91.

33 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesih*, 92.

34 Buhârî, “Savm”, 5.

35 Buhârî, “Savm”, 5.

36 Müslim, “Sıyâm”, 2.

37 el-A’raf, 7/40.

38 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesih*, 54.

39 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesih*, 178, 245, 265, 150, 154-156.

40 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesih*, 146.

iki kelime de mansûbtur ve şârihler de merfû' olarak değerlendirmemişlerdir. Sadece bir şârihin kelimeleri yine mansûb okuyarak “أَنْ يَنْكَرَ انْكَارًا” ve “أَنْ يَنْفَسَ نَفَاسَةً” takdirleriyle cümleyi fâil yaptığına şahit olduk.⁴¹

Bir başka örnek: Buhârî'nin Ebû Saîd'den naklettiği bir hadîste geçen “يَنْزَأُونَ” fiili⁴² bazı nüshalarda “يَنْزَأُونَ” olarak geçmektedir. İbn Âşûr bunun nâsihlerin hatası olduğunu, sarf kuralına göre⁴³ “يَنْزَأُونَ” olması gerektiğini, Kastallânî'nin buna aldanıp bu nüshaya göre şerh ettiğini söylemiştir.⁴⁴

Diğer bir örnek: İbn Âşûr, Hz. Âişe'nin “فِي عَامٍ جَاعَ النَّاسُ فِيهِ” sözündeki “فِيهِ” kelimesini nüshaların çoğunda bulunmadığını, fakat orada mukadder olduğunu, dolayısıyla her iki rivayette de “عَامٍ” kelimesinin tenvinli, sonrasındaki cümlenin de onun sıfatı olduğunu belirtmiştir.⁴⁵ İbn Âşûr başka nüsha farklılıklarına da değinmiştir.⁴⁶

2.2.5. Dilsel İncelemeleri

Arap dili ve edebiyatı alanındaki uzmanlığı ile de bilinen İbn Âşûr, hadislerin doğru anlaşılması için geniş gramer tahlilleri yapmış, kelimelerin zaptına, sözlük anlamlarına, kullanımlarına, edebî sanatlara değinmiştir.

2.2.5.1. Kelimenin Zaptına Yönelik Açıklamaları

İbn Âşûr, birçok yerde hadislerde geçen kelimelerin nasıl okunması gerektiğiyle ilgili açıklamalar yapmış,⁴⁷ bazı rivayetlerde veya şârih ifadelerinde zaptın yanlış nakledildiğini belirtmiştir. Bunlardan biri aşağıdaki hadîste yer alan “موسى” ismidir. Buhârî'nin Übey b. Ka'b'dan naklettiği uzunca bir hadîste geçen “موسى” terkindeki “موسى” kelimesi⁴⁸ bazı rivayetlerde tenvinli olarak gelmiş,

41 Bk. Muhammed el-Emin b. Abdullah el-Hereri, *el-Kevkebe'l-vehhâc ve'r-ravza'l-behhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, (Cidde: Dâru'l-minhâc, 1430/2009), 19/128.

42 Buhârî, “Bed'ü'l-halk”, 8.

43 Fethadan sonra gelen harekeli illet harfi (burada yâ) elife dönüşür, sonrasındaki cem'i vavıyla iki sakin yanyana geldiğinden elif hazfedilir.

44 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesîh*, 102.

45 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesîh*, 214.

46 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesîh*, 176, 229, 245.

47 Bk. İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesîh*, 129, 30, 48, 70, 72, 106, 115, 132, 149.

48 Buhârî, “İlim”, 44.

şârihler de bunun tevcihini yapmışlardır.⁴⁹ İbn Âşûr ise nekreye dönüşüp munsarif olduğu zannıyla “موسى” kelimesinin bazı rivayetlerde tenvinli olarak geldiğini ve bunun hata olduğunu, alem/özel isim olması sebebiyle tenvinsiz olmasının doğru olduğunu söylemiş,⁵⁰ böylece hem o nüshaları hem de o nüshaya göre açıklama yapan şârihleri tenkit etmiştir.

Şârih ifadelerinde zaptın yanlış nakledildiği ile ilgili bir örnek de Buhârî'nin naklettiği Hz. Âişe ve İbn Abbâs'ın “لَمَّا نَزَلَ بِرَسُولِ اللَّهِ” sözlerindeki⁵¹ “نزل” fiilinin zaptıyla alakalıdır. İbn Âşûr, fiilin meçhul fiil olduğunu, *Sahih*'in nüshalarında da meçhul olarak geldiğini, Aynî dışındaki Buhârî şârihlerinin bunu ihmal ettiğini ve fiilin malum fiil olduğunu söyleyen Kastallânî'nin hata ettiğini belirtmiştir.⁵² Burada İbn Âşûr'un, fiilin malum olduğunu söyleyen Kastallânî'nin hata ettiğini söylemesi ve fiilin meçhul olduğunu Buhârî şârihlerinden sadece Aynî'nin belirttiğini ifade etmesi isabetli değildir. Zira Aynî, bir yerde fiilin meçhul olduğunu söylemiş,⁵³ diğer bir yerde ise Ebû Zer rivayetinde fiilin malum olarak, diğer rivayetlerde meçhul olarak geldiğini belirtmiştir.⁵⁴ Buhârî şârihlerinden İbn Hacer, Birmâvî (öl. 831/1428), Molla Gürânî (öl. 893/1488), Zekeriyâ el-Ensârî (öl. 926/1520) ve Şinkîti (öl. 1354/1935) de fiilin malum ve meçhul olarak rivayet edildiğini belirtmişlerdir.⁵⁵

2.2.5.2. Belâgata Dair Açıklamaları

İbn Âşûr hadislerde yer alan söz sanatlarına da değinmiştir. Hz. Âişe'nin

49 Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabiyyi, 1401/1981), 2/140; Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kâri fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001), 2/287; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *İrşâdüş-sârî ilâ şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Mısır: Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1323), 1/213.

50 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesih*, 12.

51 Buhârî, “Salât”, 55; “Ehâdisü'l-enbiya”, 50; “Megâzi”, 83; “Libâs”, 19.

52 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesih*, 156.

53 Aynî, *Umde*, 22/3.

54 Aynî, *Umde*, 4/285.

55 Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-bâri şerhi ahîhi'l-Buhârî*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. (Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-âlemiyye, 1434/2013), 2/349; Muhammed b. Abdüddâim el-Birmâvî, *el-Lâmi'ü's-sabih'ale'l-Câmi'is-sahih*, (Katar: Dâru'n-Nevâdir, 1433/2012), 3/197, 11/466; Molla Gürânî, *el-Kevserü'l-cârî ilâ riyâzi ehâdisi'l-Buhârî*, nşr. Ahmet Azn İnâye (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabiyyi, 1429/2008), 10/42; Zeynüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *Minhatü'l-bâri bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Süleyman b. Deba' (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005), 2/144, 9/84; Muhammed el-Hızır b. Seyyid Abdullah el-Cekenî eş-Şinkîti, *Kevserü'l-meânî ed-Derârî fi keşfi habâyâ Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1995), 7/151.

Resûlullah'tan naklettiği “Ey Ebû Bekir, her topluluğun bir bayramı vardır. Bu da bizim bayramımızdır.”⁵⁶ rivayetinde kinâye olduğunu, zira Ebû Bekir'in o günün bayram olduğunu bildiğini, dolayısıyla bu sözün örfe gereğinin kastedildiğini, bunun da “Her topluluğun bayramlarında sevinç, neşe, mutluluk ve kısmen eğlence vardır.” demek olduğunu belirtmiştir.⁵⁷

Bir başka örnek: İbn Âşûr, Ümmü Atıyye'nin “فَأَعْطَانَا حَقَّوْهُ” Bize izarını verdi.”⁵⁸ sözünde geçen “حَقْوْ” kelimesinin aslında “böğür”e denildiğini, burada ise “böğür”e konulan izar kastedildiğini, izara, konulduğu yerin isminin (حَقْوْ) mecazen verildiğini belirtmiş ve hakikî anlam ile mecazî anlam arasındaki alakanın “hâliyye alakası” olduğunu söylemiştir.⁵⁹

Diğer bir örnek: Buhârî'nin Ebû Hüreyre'den naklettiği bir hadîste Hz. Peygamber başka bir gölgenin bulunmadığı Kıyamet gününde Allah'ın arşın gölgesinde barındıracağı yedi sınıf insandan biri olarak şu kimseyi zikretmektedir: “Sağ elinin (يَمِينُهُ) verdiği sol elinin (شِمَالُهُ) bilemeyeceği kadar gizli sadaka veren kimse.”⁶⁰ İbn Âşûr hadîste geçen “شِمَال” ve “يَمِين” kelimelerinden bizzat ellerin kastedildiğini ve gerekçesini belirttikten sonra burada bir teşbih sanatı bulunduğunu, bilmenin “شِمَال”e, vermenin “يَمِين”e isnadî karinesiyle ellerin akıllı varlığa benzetildiğini, eller akıllı varlıklar olsaydılar birbirlerine yakın olmalarına rağmen birinin verdiği diğerinin bilemeyeceğini söylemiştir.⁶¹

2.2.5.3. Dilbilgisi Tahlilleri

İbn Âşûr, özellikle zor ibarelerde geniş gramer tahlilleri yapmış, cümle yapısını incelemiş, fillin malûm ya da meçhûl oluşunu, mübteda-haber, sıfat, hal, atıf durumlarını belirtmiş, yapılan bazı tahlillerin yanlış olduğuna değinmiştir.⁶² Bir yerde hareketin mecrûr olması gerektiğini, merfû' olmasının ve farklı bir yere atfedilmesinin tamamen manayı değiştirmekte olduğunu açıklamıştır.⁶³ Bir başka yerde fiilin meçhûl okunması gerektiğini, fâilinin hazfedilen “mevt” kelimesi olup fiilden sonra gelen câr-mecrûrun nâibi fâil olduğunu ve birçok

56 Buhârî, “İdeyn”, 3.

57 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesîh*, 23.

58 Buhârî, “Cenâiz”, 8.

59 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesîh*, 30.

60 Buhârî, “Ezân”, 36; “Zekât”, 13, 16; “Hudud”, 19.

61 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesîh*, 43.

62 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesîh*, 150.

63 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesîh*, 152.

şârih ve lugat sahibinin burada hata ettiğini söylemiştir.⁶⁴

2.3. Buhârî ile İlgili Tenkitleri

İbn Âşûr, zaman zaman Buhârî ve şârihlerin görüşlerine katılmamış, onları tenkit etmiş, bu tenkitlerinde bazen isabet etmiş, bazen de etmemiştir.

2.3.1. Ameli İmandan Saymasına İtirazı

İbn Âşûr, Buhârî'nin "Ganimetten beşte birini vermek imandandır." alt başlığına (bab), amelleri imandan saydığı gerekçesiyle katılmadığını belirtmiş, başlığa konu olan hadisi farklı değerlendirmiştir. Söz konusu hadis şudur: Abdülkays kabilesinden birtakım insanların Resûlullah'a gelip kendilerine tavsiyede bulunmasını istemeleri üzerine Hz. Peygamber onlara dört şeyi emretmiştir.

فَأَمَرَهُمْ بِأَرْبَعٍ، أَمَرَهُمْ بِالْإِيمَانِ بِاللَّهِ وَحَدَّةُ: «شَهَادَةُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَإِقَامُ الصَّلَاةِ، وَإِيْتَاءُ الزَّكَاةِ، وَصِيَامُ رَمَضَانَ، وَأَنْ تُعْطُوا مِنَ الْمَعْتَمِ الْخُمْسَ»⁶⁵

Dört maddenin neler olduğu, hadiste dört madde mi beş madde mi bulunduğu konusu şârihleri oldukça meşgul etmiştir. Beyzâvî, imanın emredilen dört maddeden biri olduğunu ve diğer üç maddenin ihtisar maksatlı ya da unutularak ravi tarafından zikredilmediğini, hadiste sayılan beş maddenin (kelime-i şehâdet, namazın ikâmesi, zekâtın verilmesi, ramazan orucu ve ganimetin beşte birinin verilmesi) ise imanın tefsiri olduğunu söylemiştir.⁶⁶

Şârihler Buhârî'nin bab başlığından, onun beşinci maddeyi diğer maddeler gibi imanın tefsirine dahil ettiğinin anlaşıldığını belirtilmişlerdir.⁶⁷

Bazı şârihler de "إقام" kelimesini merfû' okuyarak "شهادة" kelimesine atfetmiş ve dört maddeyi imanın tefsiri olarak yorumlamışlar, imandan maksadın da İslam olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre tercüme şöyle olmaktadır: Resûlullah onlara dört şeyi emretmiştir: Tek olan Allah'a iman etmeyi ki bu da 1) Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in onun rasûlü olduğuna şehâdet etmek, 2) Namazı dosdoğru kılmak, 3) Zekât vermek 4) Ramazan ayında oruç tutmaktır. Beşinci madde olan ganimetlerden vermek ise "أربع" üzerine atfedilerek imandan sayılmamış, emredilen beşinci madde kabul edilmiştir.

64 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesih*, 156.

65 Buhârî, "İman", 40.

66 Bk. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/476.

67 Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/283; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/477; Muhammed b. Ali b. Âdem b. Musa el-İtyûbî el-Vellevî, *Zahiretü'l-ukbâ fi şerhi'l-Müctebâ* (Riyad: Dâru'l-mi'râc, 1416/1996), 37/353.

Dört şey denilip beş madde sayılmasını da farklı şekillerde açıklamışlardır.⁶⁸ Burada hem bu maddeleri imanın tefsiri sayıp, hem de emredilen dört madde olarak kabul etmeyi anlamak mümkün değildir.

İbn Âşûr ise “إقام” kelimesini “شهادة” kelimesine değil de mecrûr okuyarak “أَمَرَهُمْ بِالْإِيمَانِ بِاللَّهِ” üzerine atfetmiş ve bunun, Buhârî’nin bab başlığından anlaşılan görüşüne muhalif olduğunu söylemiştir. Hadisin nazımının doğru olması için bunu yaptığını, ayrıca Buhârî’nin amelleri imandan sayma görüşüne katılmadığını ifade etmiştir. Soru soran topluluk mümin oldukları için iman ile emredilmediklerini, emredilen dört şeyin ondan sonraki namaz, oruç, zekât ve ganimetin beşte birini vermek olduğunu söylemiştir. Buna göre mana şöyle olmaktadır: Allah dört şeyi emretmiştir: Tek olan Allah’a imanı emretmiştir ki o da kelime-i şehadettir. Dört madde olarak namazı, zekâtı, orucu ve ganimetin beşte birini vermeyi emretmiştir. İbn Âşûr bu yorumla bazılarının sandığı gibi dört madde denilip beş madde sayılmadığını göstermiş hem de namaz, oruç, zekât ve ganimeti imanın bir parçası yapmamış olmaktadır.⁶⁹

2.3.2. “Din Nasihattur” Bab Başlığına İtirazı

Buhârî, “Hz. Peygamber’in ‘Din nasihattur.’ sözü” ifadesini alt başlık (bab) olarak muallakan zikretmiş, hadis kabul şartlarına uymadığı için ona *Sahîh*’de müsned olarak yer vermemiştir. Çünkü hadisin ravisi Temîm ed-Dârî’dir. Tariklerinin en meşhurunda Süheyl b. Ebî Salih vardır. Süheyl ise Buhârî’nin hadis kabul şartına uymamaktadır.⁷⁰

İbn Âşûr bu nedenle Buhârî’nin, hadisi Hz. Peygamber’e kesin olarak nispet etmesini doğru bulmamış, muhtemelen bab başlığını koyduktan sonra kendi şartına uygun senedini arayıp bulamadığını ve başlığın o şekilde kaldığını söylemiştir.⁷¹

Kirmânî de *Sahîh*’de altında hadis olmayan bab başlıklarıyla ilgili olarak Buhârî’nin sonradan hadis koymak üzere bu kısmı boş bıraktığını, ancak şartına uygun bir hadis bulamadığını veya ömrünün buna yetmediğini belirtmiştir.⁷²

68 Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrahmân eş-Şehrezûrî, *Sıyânetü Sahîhi Müslim mine’l-ihlâli ve’l-galat ve himâyetühû mine’l-iskâti ve’s-sakat*, nşr. Muvaffâk b. Abdullah b. Abdülkâdir (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1404/1984), 154; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/476; Hererî, *el-Kevkebe’l-vehhâc*, 2/141.

69 İbn Âşûr, *en-Nazarü’l-fesîh*, 10.

70 Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 1/497; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/292.

71 İbn Âşûr, *en-Nazarü’l-fesîh*, 10.

72 Kirmânî, *el-Kevâkibü’d-derârî*, 237146.

2.3.3. Rivayeti Yorumlamasına İtirazı

Buhârî, bab başlığı olarak aldığı Hz. Peygamber'in "Ölü, ailesinden bir kısmının ağlaması sebebiyle azap görür." sözünü "Ağlamak onun âdeti ise"⁷³ şeklinde kayıtlayarak yorumlamış, bununla Hz. Ömer, İbn Ömer ve Mugîre'nin bu rivayetiyle Hz. Âişe'nin "Resûlullah böyle söylemedi, 'Allah, ailesinin ağlaması sebebiyle kafirin azabını artırır.' buyurdu"⁷⁴ rivayetinin arasını cem etmek istemiştir. Yani âdeti ise azap görür, değilse Hz. Âişe'nin dediği gibi "Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın günah yükünü yüklenmez",⁷⁵ azap görmez. İbn Âşûr bu cem'in müşkil olduğunu ve gerekçesini söyledikten sonra, Hz. Ömer'in rivayetinin tevile daha yakın olduğunu, zira ölünün, ailesinin bazı ağlamaları sebebiyle azaba uğrayacağını ki bunun da yüksek sesle ağlamak, feryad etmek olduğunu, dolayısıyla burada cem değil tercihin söz konusu olduğunu söylemiştir.⁷⁶

2.3.4. Çocukların Oruç Tutmalarının Meşrû Olduğu Kanaatine Katılmayışı

Buhârî, "Çocukların orucu" başlığı (bab) altında Hz. Ömer'in Ramazanda sarhoş bir adama "Çocuklarımız oruçluysen şarap mı içtin. Yazıklar olsun sana." demiş ve o kişiye seksen değnek had uygulamıştır." muallak rivayeti ile Rubeyyi' binti Muavviz isimli sahabî hanımın "Biz aşûra orucunu tutar, çocuklarımıza da tuttururduk." sözünü nakletmiştir.⁷⁷

İbn Âşûr, Buhârî'nin, bâb başlığı ile muallak ve müsned olarak zikrettiği iki rivayetten çocukların oruç tutmalarının meşrû veya arzu edilen bir husus olduğu kanaati taşıdığına anlaşıldığını söylemiştir. Akabinde bu konuda namaz gibi alıştırma maksatlı tutturulabileceği, çocuklara zorluk olacağı gibi iki farklı görüş olduğunu zikredip ikinci görüşün daha tercih edilir olduğunu söylemiş, Hz. Ömer'in sözünün sened bakımından sahih olmadığını, Rubeyyi' rivayetinin ise çocukların orucunun meşrû olmadığına dair rivayetlere karşı duramayacağını belirtmiştir.⁷⁸

2. 3.5. Buhârî Rivayetindeki Bir Raviyi Zayıf Görmesi

Buhârî, Talak bölümünde Hişâm b. Hassân tarıkıyla rivayet ettiği bir hadiste

73 "Cenâiz", 32, 33.

74 Buhârî, "Cenâiz", 32.

75 el- En'am, 6 /164.

76 İbn Âşûr, en-Nazarü'l-fesih, 32-33.

77 Buhârî, "Savm", 47.

78 İbn Âşûr, en-Nazarü'l-fesih, 55-56.

Hilâl b. Ümeyye'nin hanımına zina isnadında bulunduğunu,⁷⁹ tefsir bölümünde hanımıyla lanetleşenin de o zat olduğunu nakletmiştir.⁸⁰

İbn Âşûr, yine Buhârî'nin naklettiği Sehl b. Sa'd hadisinde⁸¹ hanımıyla lanetleşenin 'Uveymir el-Aclânî olduğunun belirtildiğini, bunun *Muvattâ* rivayetinde de açıkça zikredildiğini,⁸² bu sebeple Ebû Abdillâh b. Ebî Safra, Taberî, İbnü'l-Arabî, Vâhidî ve Kâdî İyâz gibi muhakkık âlimlerin liân kıssasında Hilâl b. Ümeyye'nin zikredilmesinin Hişâm b. Hassân'ın vehmi olup bu zatın zayıf bir ravi olduğunu söylediklerini nakletmiştir.⁸³ İbn Âşûr bazı âlimlerden Hassân'ın zayıf ravi olduğunu nakletmiştir, ancak önemli cerh-ta'dîl âlimlerine göre Hişâm b. Hassân sikadır,⁸⁴ sadece Hasan-ı Basrî ile Atâ' dan rivayeti tartışmalıdır. Zira onlardan irsalde bulunduğu söylenmektedir.⁸⁵

2.4. Önceki Şârihleri Tenkiti

İbn Âşûr şârihlerin hatalı kabul ettiği izahlarını ve yorumlarını da tenkit etmiştir. Bunu yaparken bazen gerekçelerini zikretmiş bazen de hiçbir açıklama yapmamıştır. Şârihleri tenkitinin bir örneği şudur: Buhârî'nin Ebû Hüreyre'den naklettiği bir hadîste, Hz. Peygamber, Allah mahlûkatı yarattıktan sonra hısım ve akrabalığın ayağa kalktığını ve Allah'ın ona “مئة” dediğini söylemiştir.⁸⁶ İbn Âşûr, şârihlerin “مئة” kelimesini “كُفَّ” (Bu ilticadan vazgeç. İhtiyacın görülecektir)

79 Buhârî, “Talak”, 28.

80 Buhârî, “Tefsir”, 3.

81 Buhârî, “Tefsir”, 1.

82 Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebi Âmir, *el-Muvattâ*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbakî (Beirut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabiyyi, 1985), “Talak”, 34.

83 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesih*, 209.

84 Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *Târîhu's-sikât*, nşr. Abdülmü'tî Kal'aci (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405/1984), 457; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât*, nşr. Muhammed Abdürreşid (Haydarâbâd: Dâru'l-Meârifü'l-osmaniyye, 1393/1973), 7/566; Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1400/1980), 30/181; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Muğni fi'd-du'afâ'*, nşr. Nuredin Itr (Katar: İdaretü't-türâsi'l-İslâmî, ts.), 2/368; a.mlf, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, nşr. Ali Muhammed el-Becâvî (Beirut: Dâru'l-Marife, ts.), 4/295; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân* (Beirut: Dâru'l-marife en-nizamiyye, 1390/1971), 7/418; a.mlf. *Takribü'l-Tehzib*, nşr. Ebu'l-İşbâl Sagîr Ahmed Şâgîf (Riyad: Dâru'l-Asime, ts.), 1020.

85 İbn Hacer, *Takrib*, 1020.

86 Buhârî, “Tevhîd”, 35.

anlamında ism-i fiil olarak tefsir ettiklerini⁸⁷ ve bunun doğru olmadığını, doğru olan, bunun istifham “ما”sı olduğunu, elifin hafzedilip vakıf halinde onun yerine “و” getirildiğini söylemiştir.⁸⁸ Kelimenin ism-i fiil olduğunu söyleyen şârihler bu manayı verdikten sonra istifham “ما”sı olduğunu da söylediğini belirtmişler, Ali el-Kârî istifham manasının daha zahir, Dihlevî makama daha uygun olduğunu ifade etmiştir.⁸⁹ Münâvî ve San'ânî istifham anlamı vermiş,¹ Kamil Miras da “Bunun üzerine Allahu Teâlâ: Ne istersin? diye sordu” şeklinde istifham olarak tercüme etmiştir.⁹¹ Dolayısıyla İbn Âşûr'un “Bazı şârihler bu manayı vermişler.” demesi daha uygun olurdu. Kaldı ki onlar diğer manayı da belirtmişlerdir.

İbn Âşûr'un şârihleri tenkitine bir başka örnek de şudur: Buhârî'nin Bera b. Âzib'ten naklettiği uzunca bir hadiste Hz. Peygamber'in hicretin altıncı yılında umre yapmak istemesi ve müşriklerin buna engel olması sonrasında gelecek yıl Mekke'de üç gün kalmak üzere Mekkeli müşriklerle Hudeybiye'de bir sulh antlaşması yaptığı anlatılmaktadır. Berâ b Âzib orada ertesi yıl Resûlullah'ın Mekke'ye girdiğini, belirlenen süre (üç gün) geçince müşriklerin Hz. Ali'ye gelerek: “Antlaşma müddeti geçti. Artık Peygamber'ine söyle Mekke'den çıksın.” dediklerini nakleder.⁹²

İbn Âşûr, şârihlerin, hadiste geçen “süre geçince” cümlesini Hz. Peygamber'in antlaşma şartına vefa göstermemiş olması gerekmesin diye “süre geçmeye yaklaşınca” şeklinde yorumlamalarını hata olarak nitelemiştir. Bu cümleden sonra gelen “Antlaşma müddeti geçti. Artık Peygamber'ine söyle Mekke'den çıksın.” sözünün sürenin bizzat geçtiğini gösterdiğini, süre dolmadan böyle bir söz söylemiş olamayacaklarını söyleyip durumu şu şekilde izah etmiştir: “Resûlullah umre yapmak üzere Mekke'ye girmiş, şart koşulan üç gün geçip

87 Bk. Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 18/92; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 14/271; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 7/343; Ebü'l-Hasen Nürüddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî. *Mirkâtü'l-mefâtiḥ şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, nşr. Cemal Aytânî, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1422/2001), 9/140; Ebü'l-Mecd Abdülhak b. Seyfiddîn b. Sa'dillâh ed-Dihlevî, *Lema'âtü't-tenkih fi şerhi Mişkâti'l-Mesâbih*, nşr. Takiyyüddîn en-Nedvî (Dimeşk: Dâru'n-Nevâdir, 1435/2014), 8/213.

88 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesih*, 282.

89 Bk. Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 18/92; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 14/271; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 7/343; Ali el-Kârî, *Mirkât*, 9/140; Abdülhak ed-Dihlevî, *Lema'âtü't-tenkih*, 8/212.

90 Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn el-Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmiî's-sagîr* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1391/1972), 2/233; İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh es-San'ânî, *et-Tenvîr şerhu Câmiî'u's-sagîr*, nşr İbrahim Muhammed İshak (Riyad: Mektebetü Dâri's-selâm, 1432/2011), 3/306.

91 Kâmil Miras, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi* (Ankara: Gaye Matbaacılık A.Ş., 1988), 11/184.

92 Buhârî, “Sulh” 6, “Megâzî” 43.

dördüncü güne girilmiş, ancak Müslümanlara Mekke'den çıkma emrini vermemiştir. Bunda Allah'ın hukukuna vefa göstermesi anlamında ince bir sır mevcuttur. Çünkü müşrikler Resûlullah'ın üç günden fazla kalmasını zulmen men etmişlerdi. Onların Mescid-i Harâm'da bir hakları yoktu. Hz. Peygamber, Mekke'ye girmelerine tamamen engel olmasınlar diye iki zarardan en hafif olanını tercih anlamında onların şartlarını kabul etmişti. Çıkmayı geciktirmesinde antlaşmayı iptal söz konusu değildir. Çünkü onlar çıkmalarını emrettiklerinde bundan imtina etmemiş, geri durmamıştır.”⁹³

İbn Âşûr'un önceki âlimleri tenkit ettiği bir konu da Hz. Peygamber'in Medine'de Kabe'ye yönelerek kıldığı ilk namazın hangi namaz olduğuyla alakalıdır. Berâ b. Âzib'in, Hz. Peygamber'in Medine'de Kabe'ye yönelerek kıldığı ilk namazla ilgili *وَأَنَّهُ صَلَّى وَأَوَّلُ صَلَاتِهِ صَلَاتَهَا صَلَاةَ الْعَصْرِ* sözünü⁹⁴ İbn Âşûr şârihlerden farklı yorumlamış ve şârihlerin Berâ'nın muradını beyan etmediklerini söylemiştir. İbn Âşûr, hadisteki “*أَوَّلُ صَلَاتِهِ*” izâfet/isim tamlamasını cüz'ün külle izafeti olarak kabul edip “namazın ilk cüz'ü/bölümü” olarak tercüme etmiş, “*صلاة العصر*” tamlamasındaki “*صلاة*” kelimesini önceki “*صلاة*” kelimesinden bedel yaparak mecrûr okumuş ve cümleyi “Hz. Peygamber ikinci namazının ilk bölümünü (Şam'a/Beytülmakdis'e yönelerek) kılmış (ve namaz esnasında Kabe'ye doğru dönmüştür.)” şeklinde yorumlamıştır.⁹⁵

Şârihlerin geneli ise “*أَوَّلُ صَلَاتِهِ*” izâfet/isim tamlamasını sıfatın mevsufa izafeti olarak kabul etmiş ve “ilk namaz” olarak tercüme etmiş, “*صلاة العصر*” tamlamasındaki “*صلاة*” kelimesini “*أَوَّلُ*” kelimesinden bedel yaparak mensûb okumuş ve cümleyi “Hz. Peygamber (Kabe'ye yönelerek) ilk olarak ikinci namazını kılmıştır.” şeklinde yorumlamışlardır.

Ne hadis şerhlerinde ne tefsirlerde ne de bu konuda yapılmış çalışmalarda Hz. Peygamber'in ikinci namazını kıldığı esnada kiblenin değiştiğini söyleyene rastlanmamış,⁹⁶ İbn Âşûr da bu farklı yoruma neden ihtiyaç duyduğunu

93 İbn Âşûr, *en-Nazarü 'l-fesih*, 79.

94 Buhârî, “İman”, 30; “Salât”, 31, “Tefsîru'l-Kur'an”, 12, “Ahbâru'l-âhâd”, 95.

95 İbn Âşûr, *en-Nazarü 'l-fesih*, 9.

96 Bk. Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr ed-Dimaşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, nşr. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. (Cize: Müeesesetü Kurtuba, 1421/2000), 2/108; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/208; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/381-386; Muhammed Enver Şâh Hüseyinî el-Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), 1/209; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *et-Tevşîh 'ale'l-Câmi'i's-sahîh*, nşr. Ridvân Câmi' Ridvân (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1998), 1/205.

belirtmemiştir.⁹⁷

2.5. Önceki Şârihlerin Değınmediğı veya Yeterince Açıklamadığı Hususlar

İbn Âşûr bazen açıkladığı hususa önceki şârihlerin değınmediğini söylemekte, bazen de konuyu yeterince açıklamadıklarını belirtmektedir. Kendisinden önce hiç kimsenin değınmediğini söylediğı hususlardan biri en ağır vahyin hangi durumlarda geldiğidir. Hz. Peygamber'in "Vahiy bazen bana çingırak sesi gibi gelir ki bana en ağır geleni de budur."⁹⁸ sözünü açıklarken İbn Âşûr, en ağır olan bu vahyin hangi durumlarda geldiğine değınen bir kimseyi görmediğini söylemiş ve şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: "İlk vahyi Hira'da getiren melek, Hz. Peygamber'e 'Oku.' demiş, 'Ben okuma bilmem.' deyince onu üç kez sıkılmış ve tekrar "Oku" dedikten sonra o da okumuştur. En ağır vahyin başlangıç halinde olması daha uygundur. Böyle olmadığına göre ağırlığın sebebi alışkanlığın azlığı değildir. Bu nedenle vahyin en ağır hali, Kur'an'dan uzunca bir bölümün, bir sûrenin tamamının veya çoğunun inmesi durumundadır."⁹⁹

Şârihler "en ağır" ifadesinden bütün vahiylerin ağır, ancak çingırak sesi gibi gelen vahyin daha ağır olduğunun anlaşıldığını belirtmişler, ancak bu tür vahyin hangi durumlarda geldiğine değınmemişlerdir. İşte İbn Âşûr bu noktayı açıklamış, Kur'an'dan uzunca bir bölüm indiğinde vahyin bu şekilde geldiğini söylemiş, fakat bu görüşünü destekleyen ciddi bir argüman ortaya koymamıştır. Muhtemelen her vahyin ağır olması nedeniyle uzun sürmesi en ağırı olmaktadır.

İbn Âşûr'un, şârihlerin değınmediklerini söylediğı hususlara bir örnek de Hz. Peygamber'in bir soruya öfkelenmesinin sebebinin ne olduğudur. Buhârî'nin Zeyd b. Halid el-Cüheniden naklettiğine göre Hz. Peygamber'e bir bedevi gelerek bulduğu bir kayıbın hükmünü sormuş, Hz. Peygamber de bir yıl duyurmasını, sahibi gelirse ona iade etmesini, gelmezse kendisinin ondan faydalanabileceğini söylemiştir. Bedevi daha sonra kayıp koyunun hükmünü sormuş, Hz. Peygamber ona da alıp bir yıl duyurmasını, sahibi çıkarsa iade etmesini, çıkmazsa kendisine ait olacağını, o almazsa bir mümin kardeşinin alacağını ve sahibi çıkmazsa

97 Bir makalede "Tahvîlin İkinci Namazında Olduğunu Bildiren Rivayetler" başlığı atılmış, ancak bu başlık altında Buhârî hadisindeki "وَرَأَى صَلَّى أَوْلَ صَلَاةٍ صَلَاةَ صَلَاةِ الْعَصْرِ" cümleyi "Onun (Kâbe'ye doğru) kıldığı ilk namaz ikinci namazı oldu." şeklinde tercüme ettikten sonra "Her şeyden önce bu rivayet tahvîl emrinin ikinci namazından önceki bir vakitte ama bir namaz esnasında nâzil olmadığını bildirmektedir." denilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in Kâbe'ye doğru kıldığı ilk namazın ikinci namazı olduğu bilgisinin diğer hadis kaynaklarındaki tariflerde geçmediğı belirtilmiştir. Ömer Özpınar, "Kıblenin Kâbe'ye Çevrilmesiyle İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi", *Akif* 51/2 (kış 2021), 5-8.

98 Buhârî, "Bed'ü'l-vahyi", 2.

99 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesih*, 5.

onun olacağını, o da almazsa onu bir kurdun yiyeceğini söylemiştir. Bedevi bu sefer kayıp devenin hükmünü sormuş, bunun üzerine Hz. Peygamber'in yüzü değişmiş, kızarmış ve öfkelenmiştir.¹⁰⁰

İbn Âşûr burada Hz. Peygamber'in bu soruya öfkelenme sebebini şârihlerin beyan etmediklerini söylemiş ve kendisi şöyle açıklamıştır: "Hz. Peygamber yersiz, gereksiz ve zorlama şeylerden hoşlanmıyor, kendisinin akıllıca ve zekice dinlenmesini seviyordu. Burada Hz. Peygamber, kurt tarafından yenilmesi ihtimaline karşı kayıp koyunun alınabileceğini söylemiştir. Soru soran bedevi deve için aynı ihtimalin söz konusu olmadığını anlaması gerekirdi. Zira devenin vahşi bir hayvan tarafından telef edilmesi söz konusu değildi. O dönemde Arap beldelerinde kurt ve sırtlandan başka vahşi hayvan yoktu. Bunlar da develere saldırmazlardı. Aslanın ise yerleşim yerlerinden uzakta olması sebebiyle develere rastlamaları nadir idi. Dolayısıyla kayıp devenin durumu hakkındaki soru yersizdi ve sözü uzatmaktan ibaretti."¹⁰¹

İbn Âşûr'un, *Sahîhayn* şârihlerinden hiçbirinin değinmediğini söylediği bir başka örnek de şudur: Resûlullah bir gece yatsı namazını havanın iyice kararmasına kadar ertelemişti. Cemaatle namaz kılmayı bekleyen çocuk ve hanımların uyuması üzerine Hz. Ömer: "Çocuklar ve hanımlar uyudular." diye seslenmiş, akabinde Resûlullah çıkıp şöyle buyurmuştur: "Yeryüzünde sizin dışınızda hiç kimse bu namazı beklemiyor."¹⁰² Diğer bir rivayet şöyledir: "Yeryüzünde sizin dışınızda bu namazı kılan hiç kimse yoktur." O gün Medine halkı dışında namaz kılan hiç kimse yoktu.¹⁰³

İbn Âşûr, "O gün Medine halkı dışında namaz kılan hiç kimse yoktu." cümlesinin Hz. Peygamber'in sözü olmayıp müdrec olduğunu, bu cümlelerin Hz. Âişe'ye de ait olmadığını söylemiş ve bunu delillendirmeye çalışmış, Molla Gürani'nin birkaç kelimesi dışında *Sahîhayn*'in şârihlerinden buna değinen hiç kimsenin bulunmadığını belirtmiştir. İbn Âşûr'a göre Hz. Peygamber'in kastı, ravinin sandığı gibi Medine dışında bu namazı kılan olmadığını belirtmek değil, o saatte bu namazı kılan başkalarının olmadığını ifade etmektir. Zira müslümanların tamamı o namazı vaktinde kılıp uyumuşlardır. Buna göre hadisin manası şudur: Siz uzun bir süre bekledikten sonra yatsı namazını bu saatte kılan tek kimsesiniz. Cemaat faziletini elde etmek amacıyla beklemişler, bu süre zarfında ibadet üzere olmuşlardır. Peygamberle birlikte olma hususiyetinde münferittirler. Bu

100 Buhârî, "İlim", 28, "Müsâkât", 12, "Lukata", 2.

101 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesîh*, 70-71.

102 Buhârî, "Mevâkitü's-salâh", 24.

103 Buhârî, "Ezan", 161.

onlara bir müjde ve bekleme sıkıntılarını bir telafidir. Dolayısıyla ravinin “O gün Medine halkı dışında namaz kılan hiç kimse yoktu.” sözüne ihtiyaç yoktur.¹⁰⁴

İbn Âşûr’un, şârihlerin yeterli açıklamayı yapmadıklarını düşündüğü bir husus Hızır’ın şu sözüdür: “Ey Musa, benim ve senin ilmin, Allah’ın ilminden, ancak bu serçenin denizden aldığı bir yudum kadar eksildir.”¹⁰⁵ Bu cümleden Allah’ın ilminde bir eksilme olacağı anlaşılmaktadır. İbn Âşûr, şârihlerin bu yanlış anlayışla ilgili bir açıklama yapmadıklarını söylemiştir. Ona göre burada teşbih sanatı vardır. Allah’ın ilmi denize benzetilmiş ve onda bir eksilme olmayacağı söylenmek istenmiştir.¹⁰⁶

SONUÇ

Araştırmamıza konu olan İbn Âşûr’un, Buhârî’nin *Sahih*’i üzerine yapmış olduğu *en-Nazarü'l-fesih 'inde medâ'iki'l-enzâri fi'l-Câmiî's-sahih* isimli eser kendisinin de ifade ettiği gibi bir ta’lik çalışmasıdır. *Sahih*’i rivayet ederken kendisine arız olan bazı bilgileri kaydetmiş ve bunları kısaca açıklamıştır. Dolayısıyla *Sahih*’deki tüm hadisleri şerh etmemiştir Dâru İbn Kesir baskısına göre *Sahih*’deki 97 kitaptan sadece 51’inde yer alan bazı hadislerdeki 400 küsur meseleyi başlıklar altında ele almıştır.

Bir hadis, hem *Sahih*’de hem de *Muvatta*’da mevcutsa ve *Muvatta*’ üzerine daha önce yapmış olduğu *Keşfu'l-Muğattâ*’da hadisi izah etmişse *en-Nazarü'l-fesih*’de onu almamış, okuyucuyu *Keşfu'l-Muğattâ*’ya havale etmiştir.

Eser, klasik bir şerh çalışması değildir. Eserde anlaşılması zor, müşkil hadisler lügat, dilbilgisi ve belâgat açısından ele alınmış, âyetlerle ve diğer hadislerle açıklanmaya çalışılmıştır. Rivayet ve nüsha farklılıklarına değinilmiş, temsiller, murad manalar izah edilmiştir. Ancak burada eseri ayrıcalıklı kılan, bu konuların ele alınış biçimi, yapılan mukayese ve muhakemeler, önceki şârihlerin değinmediği veya yeterince açıklamadığı konuların açıklanması, bir kısım yanlışların, hatalı izahların tespit ve tenkit edilmesi gibi hususlardır. İbn Âşûr, *Sahih*’i derin bilgisi ve güçlü muhakemesiyle incelemiş, Arap dili ve belâgatındaki uzmanlığını konuşturmuş, muhtelif görüşler arasında tercihte bulunmuş, bazen şârihleri, bazen de Buhârî’yi tenkit etmiştir. Zaman zaman hadisi önceki şârihlerden farklı yorumlamış, fakat neden buna gerek duyduğunu, delilini, gerekçesini belirtmemiştir. Şüphesiz her düşünen, üreten ilim ve fikir adamı gibi fikirlerinde, çıkardığı sonuçlarda isabet ettiği de olmuştur yanıldığı da.

104 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesih*, 15-16.

105 Buhârî, “İlim”, 44.

106 İbn Âşûr, *en-Nazarü'l-fesih*, 12-13

İbn Âşûr'un, geçmiş ulemaya ve çalışmalara saygılı, ancak körü körüne bağlılık göstermeyen, onları yok saymadığı gibi mutlak doğru görerek kutsamayan, sorgulayan, muhakeme eden, farklı bakış açıları, ilmî sonuçlar, kanaatler ortaya koyan bir ilim adamı olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada bu değerli âlim ve *en-Nazarü 'l-fesih* isimli eseri tanıtılmaya ve değerlendirilmeye; yöntemi, üslûbu, bakış açısı, farklı değerlendirmeleri ve itirazları örneklerle ortaya konmaya çalışılmış, söz konusu eser çerçevesinde hadisçi yönünün bilinmesine, anlaşılmasına da katkıda bulunulmuştur. Sonuç olarak İbn Âşûr, gördüğü ciddi eğitimle, alt yapısıyla mudakkikliğini birleştirerek boşluk dolduran değerli ilmî bir eser ortaya koymuştur.

Aklî ve naklî ilimleri, eski ile yeniyi birleştirmiş, alanında uzman çok sayıda hocadan muhtelif ilim dallarına ait kitaplar okumuş, bunları dersler vererek pekiştirmiş akabinde çeşitli eserler yazmış olan, ilmî birikimi ve muhakemesi güçlü böylesi bir ilim adamının tanınması, kaleme aldığı kitap ve makalelerinin incelenmesi, üzerinde çalışılması Türk okurunun zihin ve bilgi dünyasına ciddi katkılar sunacaktır.

EK BEYAN / DECLARATION

Makalenin tüm süreçlerinde İLSAM'ın araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

In all processes of the article, İLSAM's research and publication ethics principles were followed.

There is no potential conflict of interest in this study.

The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed. *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. Nşr. Cemal Aytânî. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiiyye, 1422/2001.

Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 25 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001.

Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*. Nşr. Ebu'l-Münzir Hâlid b. Nehiy. 7 cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999.

Birmâvî, Muhammed b. Abdüddâim. *el-Lâmi'u's-sabih 'ale'l-Câmii's-sahih*. Katar: Dâru'n-Nevâdir, 1433/2012.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-sahih*. Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.

Gâlî, Belkâsım. *Min A'lâmi'z-Zeytûne: Şeyhu'l-Câmiu'l-A'zâm Muhammed et-Tâhir b. Âşûr Hayâtuhû ve Âsâruhû*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1417/1996.

Dihlevî, Ebü'l-Mecd Abdülhak b. Seyfiddîn. *Lema'âtü't-tenkîh fi şerhi Mişkâti'l-Mesâbih*. Nşr. Takiyyüddîn en-Nedvî. Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1435/2014.

Doğan, Halil İbrahim. *Muhammed et-Tâhir b. Âşûr ve Hadis İlmindeki Yeri*. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Doğan, Halil İbrahim. "İbn Âşûr'un Hayatı, Eserleri ve Hadis Yorumculuğu". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2020).

Doğan, Halil İbrahim. "Sahîh-i Buhârî Üzerine XX. Yüzyılda Yazılmış Bir Ta'lik Çalışması: İbn Âşûr'un en-Nazaru'l-fasih'i". 5. *Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*. ed. Özcan Güngör vd. 947-958. Ankara: Sageya Yayıncılık, 2019.

Ebü Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. Nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 7 cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiiyye, 1430/2009.

Hâkim, Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbüri. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. Nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: 5 cilt. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002.

Hererî, Muhammed el-Emîn b. Abdullah el-Hererî. *el-Kevkebe'l-vehhâc ve'r-ravza'l-behhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. Cidde: Dâru'l-minhâc, 1430/2009.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *Tahkikât ve Enzâr fi 'l-Kur'an ve 's-Sünne*. Nşr. Abdülmelik b. Âşûr, Kahire: Dâru's-Selâm, 1429/2008.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *Cemheratu Makâlât ve Resâli 'ş-Şeyh İmâm Muhammed et-Tâhir b. Âşûr*. Nşr. Muhammed et-Tâhir el-Mîsâvî. Amman: Dâru'n-Nefâis, 1436/2015.

İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu 'l-bârî şerhu Sahîhi 'l-Buhârî*. Nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 24 cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risaleti'l-Âlemiyye, 1434/2013.

İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Lisânü 'l-Mizân*. Beyrut: Dâru'l-marife en-nizamiyye, 1390/1971.

İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Takrîbu 't-temyîz*. Nşr. Ebu'l-İşbâl Sagîr Ahmed Şâgîf. Riyad: Dâru'l-Asime, ts.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân. *es-Sikât*. Nşr Muhammed Abdürreşîd. Haydarâbâd: Dâru'l-Meârifî'l-osmaniyye, 1393/1973.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn. *Tefsîru 'l-Kur'ani 'l-azîm*. Nşr. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. Cize: Müeesesetü Kurtuba, 1421/2000.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *Sünen*. Nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 5 cilt. Dımaşk: Müeesesetü'r-Risâle, 1430/2009.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî. *Sıyânetü Sahîh-i Müslim mine 'l-ihlâli ve 'l-galat ve himâyetühû mine 'l-iskâti ve 's-sakat*. Nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir. Beyrut: 1404/1984.

İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih. *Târîhu 's-sikât*. Nşr. Abdülmü'tî Kal'aci. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1405/1984.

İbnü'l-Hoca, Muhammed el-Habîb. *Muhammed et-Tâhir b. Âşûr ve Kitabuhû Mekâsıdu 'ş-şerîati 'l-İslâmiyye*. Katar: Vizâratü'l-Evkâf ve 'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1425/2004.

İtyûbî, Muhammed b. Ali b. Âdem el-Vellevî. *el-Bahru 'l-muhîtu 's-seccâc fi Şerhi Sahîhi 'l-İmâm Müslim b. el-Haccâc*. 45 cilt. Dammâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1426.

İtyûbî, Muhammed b. Ali b. Âdem el-İtyûbî el-Vellevî. *Zahîretü 'l-ukbâ fi şerhi 'l-Müctebâ*. 40 cilt. Riyad: Dâru'l-Mi'râc, 1416/1996.

Kâdi İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsa. *İkmâlü 'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim*. Nşr. Yahya İsmâîl. 9 cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1419/1998.

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsa. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik lima'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. Nşr. Abdülkadir es-Sahrâvî. Mağrib: Vizaret'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1403/1983.

Kastallâni, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî ilâ şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 10 cilt. Mısır: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1323.

Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh Hüseyinî. *Feyzü'l-bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.

Kurtubî, Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer. *el-Müfhim limâ eşkele min telhîsı kitabi Müslim*. Nşr. Muhyiddin Dîb Müstû vd. 7 cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1996.

Kirmânî, Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî. *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabiyyi, 1401/1981.

Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir, *el-Muvattâ*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbakî. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabiyyi, 1985.

Miras, Kâmil. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*. Ankara: Gaye Matbaacılık A.Ş., 1988.

Mizzî, Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*. Nşr. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1400/1980.

Molla Gürânî. *el-Kevserü'l-cârî ilâ riyâzi ehâdisi'l-Buhârî*. şr. Ahmet Azn İnâye. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabiyyi, 1429/2008.

Muhammed el-Hıdır b. Hüseyin. *Tûnis ve Câmi'u'z-Zeytûne*. Nşr. Ali Rıza el-Hüseyinî. Dimaşk-Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 1431/2010.

Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf. *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sagîr*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1391/1972.

Müslim b. Haccâc Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbaki. 2 cilt. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1991.

San'ânî, İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh. *et-Tenvîr şerhu Câmi'i's-sagîr*. Nşr. İbrahim Muhammed İshak. Riyad: Mektebetü Dâri's-selâm, 1432/2011.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *et-Tevşîh 'ale'l-Câmi'i's-sahîh*. Nşr. Rıdvân Câmi' Rıdvân. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1998.

Şınkîti, Muhammed el-Hızır b. Seyyid Abdullah el-Cekenî. *Kevseru'l-meânî ed-*

Derâri fi keşfi habâyâ Sahîhi'l-Buhârî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1995.

Tabba', İyâd Hâlid. *Muhammed Tâhir b. Âşûr Allâmetü'l-fikhi ve usûlihî ve't-tefsîri ve ulûmihî*. Dımeşk-Beyrut: Dâru'l-kalem, 1426/2005.

Taberânî, Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsat*. Nşr. Târik b. Ivezullah - Abdülmuhsin b. İbrâhim. Dâru'l-Haremeyn 1995.

Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh. *el-Kâşif 'an hakâ'iki's-sünen*. Nşr. Abdülhamid Hindâvî. 13 cilt. Mekke-Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmiu'l-kebîr*. Nşr. Şuayb el-Arnaût-Abdullatîf Hirzullah. 6 cilt. Dımeşk: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 1430/2009.

Özpinar, Ömer. "Kıblenin Kâbe'ye Çevrilmesiyle İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi". *Akif* 51/2 (kış 2021), 1-30.

Yağcı, Hızır. "Muhammed et-Tâhir b. Âşûr'u Hadisçiliği". *Çağdaş İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde İbn Âşûr*. Ed. Yakup Yüksel – Osman Arpaçukuru. 109-148. Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2022.

Yüksel, Yakup. Muhammed Tâhir b. Âşûr'un Hayatı". *Çağdaş İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde İbn Âşûr*. Ed. Yakup Yüksel – Osman Arpaçukuru. 109-148. Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2022.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. Nşr. Ali Muhammed Muavvez vd. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1990.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*. Nşr. Nuredin Itr. Katar: İdaretü't-türasi'l-İslâmî, ts.

Zekeriyyâ el-Ensârî, Zeynüddîn Zekeriyyâ b. Muhammed. *Minhatü'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Nşr. Süleyman b. Deba'. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1426.